

Марьяна Марусинець

ПРОФЕСІЙНА РЕФЛЕКСІЯ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ: ЗМІСТ І СТРУКТУРА

Сучасне суспільство потребує педагога, здатного до сприйняття нових ідей, прийняття нестандартних рішень, активної участі в інноваційних процесах, готового стабільно і компетентно вирішувати професійні завдання дослідницького характеру. Професійна діяльність учителя неповноцінна, якщо вона будується лише як відтворення засвоєних методів роботи, оскільки в даному випадку не використовуються можливості досягнення більш високих результатів, до того ж така діяльність не сприяє особистісному і професійному розвитку педагога здатного до аналізу і корекції своєї праці.

Дослідження рефлексивного компоненту професійного розвитку спеціаліста в останні роки актуалізується у зв'язках із пошуками ефективних шляхів реалізації особистісно зорієнтованої парадигми освіти.

Вивчення відповідних психологічних і педагогічних досліджень дозволяє зробити висновок, що термінологічне поле рефлексивної проблематики знаходиться у стані формування. Зокрема, в літературі спостерігаємо різні підходи до визначення сутності і структури цього поняття, тлумачення його функцій у професійному розвитку педагога.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні функцій, сутності та структурних компонентів професійної рефлексії майбутніх педагогів початкової освіти.

Вивчаючи особливості саморегуляції практичних психологів, Н.І. Пов'якель визначає професійну рефлексію як процес мислительної діяльності, що спрямований на різні прояви усвідомлення себе як особистості і професіонала: усвідомлення своїх дій, поведінки, професійного іміджу, усвідомлення змісту запиту клієнта, істотності та глибини його змісту та прогнозування наслідків впливу на клієнта, усвідомлення змісту ситуації клієнта та можливих засобів її розвитку; моделювання наслідків і прогнозування дій клієнта тощо [7, 4–5].

Н.Ю. Волянчук, досліджуючи психолого-педагогічні закономірності професійного становлення тренера, визначає рефлексію як процес самопізнання і самоусвідомлення професійно важливих рис особистості фахівця. На основі дослідження професійної діяльності вчителів мистецьких дисциплін В.Орлов розглядає професійну рефлексію як спрямованість свідомості особистості вчителя на власні думки і почуття, як оцінку результатів художньо-педагогічної діяльності [3, 174].

Особливого значення набуває розвиток професійної рефлексії для вчителів початкових класів, оскільки вона є багатofункціональною, бага-

топредметною і охоплює урочну, позаурочну, позашкільну виховну роботу, а також роботу з батьками. Отже, вчитель початкових класів покликаний якісно виконувати кілька функцій: навчальну, виховну, розвивальну, соціального захисту, діагностичну, дослідницьку, здоров'язбережувальну. Їхнє виконання передбачає складну комплексну діяльність учителя, у якій постійно переплітаються зовнішні і внутрішні впливи. Все, що здійснює вчитель як професіонал, він пропускає через свою емоційно-почуттєву і мислительну аналітичну діяльність. Ядром цих дій є рефлексивна складова.

Відтак, аналіз вимог до сучасного вчителя засвідчує, що він повинен бути готовим до вивчення, аналізу і прогнозування розвитку особистості учнів, до здійснення комплексних перетворень в освітній системі, до подолання суперечностей її розвитку.

Відповідно, посилюються вимоги й до сучасної педагогічної освіти, метою якої, як зазначає О.Я. Савченко, є забезпечення професійно-особистісного розвитку сучасного вчителя [8]. Важливим показником такого розвитку є готовність до професійно-педагогічної рефлексії, до розгляду складних об'єктів педагогічної дійсності як цілісних явищ, до узгодження цілей викладання з цілями розвитку особистості учня, тенденціями функціонування закладу освіти на основі врахування інтегративних змін в підходах і способах реалізації педагогічної діяльності.

Отже, особистість педагога виступає як суб'єкт, що самоорганізується і виявляє наступні характеристики: 1) здатність не лише привласнювати світ предметів та ідей, але й виробляти їх, перетворювати, створювати нові; 2) усвідомлювати і приймати задачі, установки її здійснення, здатність і прагнення особистості в необхідних випадках самостійно їх визначати; 3) здатність до морального вибору в ситуаціях колізій, прагнення визначитися, обґрунтувати вибір, використовуючи ресурси власного «Я»; 4) здатність до рефлексії, потреба в ній як умові усвідомленого регулювання своєї поведінки, діяльності відповідно до бажань і прийнятих цілей, з одного боку, і усвідомленням меж «власної не-свободи», з іншого; 5) активну позицію особистості, прагнення і здатність ініціативно, критично й інноваційно рефлексувати результати діяльності і відносин; 6) спрямованість на саморозвиток; 7) здатність самостійно вносити корективи у свою діяльність, внутрішня незалежність від «зовнішнього світу», незалежність не в сенсі його ігнорування, а в стійкості поглядів, переконань, смислів, їхня корекція, зміни відповідно до вимог ситуації; 8) творчий потенціал, унікальність, неповторність тощо.

Відповідно до особистісно зорієнтованої освітньої парадигми вчитель виступає як самоорганізований суб'єкт, якому властиві низка системних якостей, серед яких основними є «інтегративна активність» (К.О. Абульханова), що передбачає діяльну позицію особистості в усіх її проявах, у тому числі: творчості, спрямованості як динамічної ієрархії сенсоутворювальних цінностей і мотивів, що складають мотиваційно-

---

ціннісну сферу особистості, здатність до рефлексії (усвідомлення, осмислення, прогнозування процесу і результатів діяльності); відповідальність і самостійність як організація, регуляція і регламентація поведінки; здатність до самореалізації та самовизначення в світі).

При цьому слід підкреслити, що професійна діяльність учителя полягає в постійному рефлексивному аналізі педагогічних ситуацій, розумінні контексту як власних дій, так і дій іншої людини. Розвинена рефлексивна діяльність повинна бути характерною рисою педагога-професіонала.

Названі вище характеристики окреслюють поле суб'єктної педагогіки, яка багато в чому зумовлює самовизначення фахівця в його особистісному розвитку і професійному зростанні через самовизначення і самоідентифікацію, свободу самовираження, вибір оптимальних стратегій життєвого шляху.

У зв'язку з цим, за слушним твердженням О.М. Пехоти, необхідно створювати у вищих педагогічних навчальних закладах умови для виховання творчої особистості, що свідомо бере на себе відповідальність за свій актуальний і майбутній фаховий розвиток. На наш погляд, важливою умовою забезпечення такого процесу навчання у педагогічному ВНЗ є його спрямування на формування професійної рефлексії майбутніх учителів, у тому числі, й учителів початкових класів. Адже, як зазначає В. Орлов, освітній ефект професійної підготовки залежить від рівня самопізнання особистості, тому засвоєння знань повинно завершуватися не лише їхнім узагальненням і систематизацією, але і рефлексією суб'єктів навчально-виховного процесу [6, 77].

У цьому контексті професійна рефлексія педагога визначається нами як якісна характеристика суб'єкта діяльності, що перетворює світ, носія свідомості і самосвідомості, що усвідомлює специфіку свого професійного «Я», осмислює процес та результати педагогічної діяльності, аналізує свій стиль діяльності і його співвідношення з діяльністю учнів, оцінює адекватність вибраної стратегії, вміє аналізувати та виправляти недоліки з метою підвищення ефективності рішення творчих педагогічних завдань.

Приймаючи таке визначення професійної рефлексії, ми привертаємо увагу до специфіки педагогічної діяльності. Зокрема, вона передбачає виокремлення таких основних аспектів рефлексії, як: а) виявлення особливостей процесу усвідомлення власної діяльності при прийнятті і реалізації педагогічних рішень; б) усвідомлення кооперованої діяльності учасників колективних процедур та ухвалення відповідних рішень задля її координації; в) формування у фахівця установок як суб'єкта навчально-професійної діяльності.

У змісті професійної рефлексії вчителя відповідно вимог педагогічної праці, можна визначити дві взаємозалежні підсистеми. Перша – це сукупність уявлень фахівця про сутнісні ознаки ефективної

педагогічної діяльності. Друга – сукупність уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності, який володіє професійно значущими особистісними якостями (рефлексивність, висока емпатія, інтелектуальність – здатність до аналітичної діяльності, багатий активний словник, дивергентність мислення, творчість, гнучкість тощо), їхню сформованість, а також визначення способів щодо їхнього розвитку і корекції.

У межах першої підсистеми здатність до рефлексії найбільш виразно виявляється в самоаналізі стилю своєї діяльності і його співвідношення із діяльністю учнів, у самооцінці адекватності обраної стратегії, засобів корекції педагогічного процесу. Тут рефлексія є основним механізмом осмислення професійних успіхів і невдач, особистісних досягнень педагога. При виникненні труднощів, використовуючи рефлексивні дії, педагог не лише здатний перебудувати свої дії, але й прогнозувати можливість їхніх змін.

У межах другої підсистеми засобами рефлексії вчитель об'єктивує окремі власні інтелектуальні та емоційні операції, стани і переживання.

Таким чином, перетворюючись у механізм самоаналізу, рефлексія стає інструментом самоконтролю, дає можливість особистості, яка усвідомлює свої дії, відстежувати ті чи інші відносини у власному суб'єктивному світі.

Процеси розв'язання професійних задач, мислення педагога нерозривно пов'язані із осмисленням, переосмисленням, відкриттям нового для себе, проектуванням особистісного смислу у сприйманні реального педагогічного процесу. Фактично, професійна рефлексія спрямована на самоорганізацію через осмислення педагогом себе і своєї професійної діяльності в цілому і як способу здійснення свого цілісного Я.

Прагнення педагогів зрозуміти сутність своєї професійної діяльності, її пріоритетні задачі, визначити адекватні засоби і шляхи їхнього ефективного використання, дозволяє об'єднати зусилля у вирішенні професійних завдань на основі взаєморозуміння суб'єктів педагогічної діяльності.

Для педагога рефлексія виступає і як спосіб професійної діяльності, що дозволяє знайти шлях саморозвитку, корекції своєї поведінки, відносини у процесі педагогічної взаємодії. Успішність пошуку такого шляху багато в чому залежить від рефлексивності, яку у контексті професійного розвитку найчастіше розуміють як здатність педагога до осмислення власного професійного досвіду, зокрема уявляти собі, як вихованці сприймають ту чи іншу навчальну ситуацію, бачити себе очима вихованців тощо.

Педагогічна рефлексія містить у собі також готовність діяти в ситуаціях з високим ступенем невизначеності, гнучкості у прийнятті рішень, прагненні до реалізації нововведень і інновацій, постійній націленості на пошук нових, нестандартних шляхів розв'язання професійних задач, здатності переосмислювати свій професійний і

особистісний досвід.

Кожна складова навчальної діяльності, яку організовує педагог, пов'язана з визначенням, переробкою, обміном інформацією і прийняттям відповідних рішень, необхідністю моделювати діяльність, маючи альтернативні рішення. І на кожному з цих етапів тією чи іншою мірою вчитель вдається до рефлексії. Так, планування передбачає прогнозування перебігу та результатів діяльності, можливих варіантів перебігу подій, що ґрунтуються на випереджальному відображенні і передбачають участь рефлексивних процесів.

У процесі мотивація учнів, що передбачає створення внутрішнього спонукання до діяльності, вчитель обов'язково звертається до вивчення і врахування індивідуальності учнів, їх потреб, стану, прагне інтерпретувати їх поведінку в різних ситуаціях, що також вимагає від нього високого рівня розвитку рефлексивних здібностей. Вміння так поставити перед учнем мету, щоб він сприйняв її як свою власну ґрунтується на розумінні вчителем очікуваної реакції дітей. Такий прогноз спирається на здатності педагога, його вітагенний досвід.

На етапі організації навчальної діяльності також необхідно детально осмислювати сутність ситуації, її навчальної мети, засоби впливу, прогнозувати перебіг майбутніх подій, раціонально розподіляти свій час (самоменеджмент), прогнозувати труднощі, які можуть виникати в окремих учнів, тощо.

Вищезазначені міркування дали можливість побудувати модель професійної рефлексії, в структурі якої ми виокремлюємо п'ять компонентів, які охоплюють сутність і функції педагогічної діяльності вчителя.

Виокремлення аксіологічної складової зумовлене тим, що ядром особистості, яке детермінує всі її часткові прояви, слугує ціннісно-мотиваційна сфера як складна і взаємопов'язана система прагнень і спонук людини, суттєвих для даної особистості цінностей, цілей, смислів, що визначають особистісну і професійну спрямованість її діяльності. При цьому структурним стрижнем ціннісно-мотиваційної сфери є її часова орієнтація – сукупність взаємопов'язаних і значущих для людини цілей в житті, що орієнтують її думки, переживання, дії як на найближче, так і на віддалене майбутнє.

Так, зокрема, Г.О. Балл, спираючись на концепції А. Маслоу і В. Франкла, відзначає такі ціннісно-мотиваційні риси особистості, що свідчать про її прогресивний розвиток: а) домінуюча роль потреби в самоактуалізації, наявність «справи життя», якій віддана людина і про яку піклується більше, ніж про захист свого Я; б) провідна роль вищих життєвих цінностей (добра, істини, справедливості, краси і т.п.) у тій системі, якою керується особистість, формуючи індивідуальний варіант смислу життя. У контексті досліджуваної проблеми серед провідних

цінностей має бути цінність самопізнання у професійній сфері, що здійснюється за допомогою професійної рефлексії [2].

Виокремлюючи в структурі особистості крім ціннісно-мотиваційної інструментальну складову (стиль поведінки, здібності, знання, способи дій та ін. як засоби реалізації спрямованості), Г.О. Балл називає також важливі інструментальні риси особистості, яка прогресивно розвивається Це, по-перше, вміння саморегуляції діяльності, що ґрунтуються на рефлексивних механізмах мислення; по-друге, надання переваги не знанням самим по собі, а компетентності як здатності справлятися із суттєвими для певних сфер життєдіяльності особистості завданнями, зокрема, проектуванню свого життєвого, в тому числі й професійного шляху на основі набуття нових знань й умінь; по-третє, реалістичне сприйняття світу, відкритість новому досвіду і пошуку істини; здатність змінювати власну точку зору, враховуючи погляди оточуючих і розширюючи завдяки цьому власне бачення проблем; по-четверте, забезпечення цілісності й гармонійності особистості на основі позитивного образу Я, позитивного чи нейтрального (на противагу невротичному страху) ставлення до невідомого, несподіваного, почуття гумору водночас із вольовою активністю, що дозволяє долати зовнішні і внутрішні перешкоди на шляху до ствердження особистістю цінностей, реалізації її цілей і життєвих стратегій тощо [2].

Наступною складовою професійної рефлексії є когнітивна, яка передбачає самодослідження й самопізнання себе як професіонала, вчителя початкових класів, свого стилю діяльності, взаємодії з учнями. Об'єктами самопізнання вчителя можуть також бути: професійно-педагогічна спрямованість, педагогічні здібності, спеціальні знання та вміння, рівень власної активності тощо.

Операціонально-технологічна складова професійної рефлексії спрямована на самоорганізацію, саморегуляцію і самоконтроль успішності педагогічної діяльності які, на думку Б.В. Зейгарнік, забезпечують не лише свідому організацію дії за допомогою засобів, спрямованих на її оптимізацію, але й оволодіння, свідоме управління, власною мотивацією. У зв'язку з цим доречно навести зауваження В. Франкла, який зазначав, що особистісне буття передбачає можливість стати іншим, «істинне людське починається в людині там, де вона набуває волю протистояти залежності від власного типу» [2].

Емоційно-оцінна складова професійної рефлексії виражає самоставлення і самооцінку себе як вчителя початкових класів, що знаходить вияв у почуттях, емоціях, оцінних ситуаціях.

Саме тому важливою характеристикою професійної рефлексії є здатність до усвідомленої саморегуляції, самоефективності як почуття власної компетентності й ефективності тощо. Особистості, наділені високою самоефективністю, наполегливіші, менш тривожні, краще вчать та не схильні до депресій. Необхідність усвідомлення людиною власної

гідності, тобто, уявлення про свою цінність як особистості, є одним із способів усвідомлення відповідальності перед собою.

Розкриття сутності феномену рефлексії пов'язане із розумінням внутрішнього потенціалу особистості, що виступає як певний рівень інтелектуальних, емоційних, вольових, фізичних можливостей, практичних умінь і навичок, які визначаються суспільно-економічними і культурно-історичними умовами і виявляються у сфері діяльності даної особистості. Адже потенціал розвитку особистості закладено в ній самій, у її потребах і здібностях, особливо спрямованих на саморозвиток. На думку Б.Ф. Ломова потенціал людини може бути представлений її здібностями, системою знань, умінь, навичок. На думку А.О. Деркача та В.Г. Зазикіна потенціал – це не тільки те, що дано людині від природи, але й система знань і вмінь, характерологічних особливостей, яка постійно індивідуально поповнюється, поновлюється і вдосконалюється, що пов'язано з особистісним і індивідуально-професійним розвитком.

Згідно концепції Б.Г. Ананьєва, потенціал виявляється у взаємозв'язках симптомокомплексів властивостей різноманітних рівнів організації людини. За твердженням ученого «вищою інтеграцією суб'єктних властивостей є творчість, а найбільш узагальненими ефектами (потенціалами) – здібності і талант».

При цьому розрізняють: а) біологічний потенціал (тип нервової системи, який активізує або гальмує діяльність); б) психічний потенціал (рівень розвитку психічних процесів); в) характерологічний потенціал (особистісні властивості та особливості характеру, в тому числі, професійно важливі якості особистості); г) потенціал спрямованості (рівень і характер мотивації досягнення та успіху, активність особистості, її інтересів, світогляду); д) творчий потенціал як сукупність ресурсів, що дозволяють створювати нові, оригінальні продукти (творча спрямованість професійних інтересів, потреба у новаторській діяльності, схильність до інновацій, високий рівень інтелекту, розвинута уява, самостійність, уміння керувати своїми станами, стимулювати творчу активність тощо); є) вчинковий потенціал людини, що визначається через цілеспрямованість, здатність самостійно ставити мету, обирати чи створювати оригінальні і водночас адекватні їй засоби і способи, через прояв виваженої ризикованості, упевненості у прийнятті рішень, через наявність високої працездатності, продуктивності, вправності, старанності і виконавської дисципліни, здатності до адекватної критичної оцінки результатів своєї активності та вміння вчитися на власному досвіді; ґрунтується на внутрішній установці до саморозвитку та самовдосконалення, здатності до рефлексії, самодіагностики, самокорекції, самопрофілактики, самотерапії, адекватній оцінці життєвої перспективи тощо.

Саме тому важливою складовою професійної рефлексії є креативна складова, що виражається, насамперед, через рефлексивність як

зосередженість на своєму внутрішньому світі, здібність до пізнання і аналізу себе та інших, що зумовлює розкриття резервів і ресурсів самого людського розвитку, самовиховання, самонавчання, самовдосконалення тощо. Розвиненість цих складових компонентів професійної рефлексії дозволяє визначити на якій стадії розвитку професійної рефлексії перебуває вчитель. Зокрема, вчені визначають такі рівні:

- дорефлексивний, що характеризується відсутністю потреби в професійній рефлексії, самоаналізі особливостей професійної діяльності, шляхів особистісного і професійного самовизначення та самовдосконалення;

- конвенційний – найнижчий рівень розвитку професійної рефлексії, орієнтований на формальне усвідомлення загальноприйнятих (конвенційних) соціально-професійних норм педагогічної діяльності, без вираженого прагнення осмислити і переосмислити власну професійну діяльність;

- інтенціональний – низький рівень розвитку рефлексивної культури, що передбачає наявність у суб'єкта виражених рефлексивних інтенцій – бажань і прагнень усвідомити і переосмислити особистісні і професійні особливості, цінності і орієнтири свого життя, свій життєвий професійний шлях;

- потенційний – середній рівень розвитку професійної рефлексії, що характеризується сформованістю рефлексивної готовності до самодослідження, самооцінювання, самоконтролю, самовиховання, самонавчання, самовдосконалення у процесі навчальної та професійної праці; осмисленістю та усвідомленням наявного рівня розвитку рефлексивних якостей і здібностей;

- посиденціональний – високий рівень розвитку професійної рефлексії, що характеризується високим ступенем осмисленості і усвідомлення наявного рівня розвитку рефлексивних якостей і здібностей, цілісною рефлексивною позицією суб'єкта як особистості і фахівця, що саморозвивається та самовдосконалюється;

- креативний – найвищий рівень розвитку професійної рефлексії, на якому повністю реалізується рефлексивно-креативний потенціал особистості, результатом якого виступає процес ідентифікації суб'єкта із системою особистісних і професійних цінностей педагога-професіонала, що саморозвивається.

Отже, професійна рефлексія вчителя являє собою інтегральне особистісне утворення, яке визначається сукупністю здібностей, способів та стратегій, що забезпечують подолання професійних проблем у процесі розв'язання професійно-педагогічних завдань через їхнє усвідомлення, осмислення і переосмислення, висунення інновацій щодо їхнього розв'язання, які є адекватними природі педагогічної діяльності і такими, що склалися в результаті внутрішньої активності її суб'єкта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев Н.Г. Рефлексия и формирование способов решения задач / Н.Г. Алексеев. – М., 2002.
2. Бал Г.О. Психология в рациогуманистической перспективе: Избр. труды / Георгий Балл. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
3. Волянюк Н. Психологія професійного становлення тренера: Монографія / Наталія Волянюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 444 с.
4. Зязюн І.А. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії // Світло. – 1996. – № 1. – С. 4–9.
5. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / А. Маслоу пер. с англ. Г.А. Валла. – К.: Донецк, 1994. – Серия « Психопедагогика и методология науки». – Вып. 4. – 52 с.
6. Орлов В.Ф. Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін: Монографія / В.Ф. Орлов; за заг ред. І.А. Зязюна. – К.: Наук. думка, 2003. – 276 с.
7. Рефлексия, образование и интеллектуальные инновации: Материалы второй Всерос. конф. «Рефлексивные процессы и творчество. – Новосибирск: ЭКОР, 1995. – 292 с.
8. Савченко О.Я. Новий етап розвитку шкільної освіти і підготовка майбутнього вчителя / О. Савченко // Шлях освіти. – 2003. – № 3. – С. 2.